

112
8

अथ

११२
८

अनुमानखण्डशिरोमणिः

AnumanKhandaShiromani

694

अथ

अनुमानखण्डाशिरोमणिः

अनुमानखण्डाशिरोमणिप्रारंभः

॥२॥
४

॥२॥
४

✓

श्रीगणेशायनमः आगच्छदेवतायेनमः ॐ नमः सर्वसमानिविद्युत्परिचितेता अखंडानंदोवायपूर्णायपरमात्मने १ अथ
 पुनभावनाभ्यामारंभित्वा निखिलतंत्रागामादीधितिमधिविचिन्तामणितनुतेतार्किकश्रीमणिः श्रीमोन् २ परनुष्ठानयान्निव
 त्तमानामननास्यघरसाविश्रुद्धोद्येः रघुनाथकवेरपेतदोषाकृतिरेवविदुषांतनोतुमोद ३ न्यायमधीतेसर्वस्तनुतेकुतुका
 निबंधमप्यत्र अस्पृष्टकिमपिहस्यकेचनविज्ञातुमोशतेसुधियः ४ मान्नामरागस्यविहितान्ननिरेषभयोभयोविधायचिन
 योविनिवेद्यमि दुष्पवचोममपरंनिपुणंविभाव्यभावावबोधविहितोननुमोतिदोषः ५ पूर्वोपरग्रंथैकवाक्यताप्रतिपत्तये
 शिष्याणामेवधानायचसंगीतप्रदर्शयन्नुमानतिरुपरंगप्रतिजानीतेप्रत्यक्षवित्पादि अत्रचोपजीव्योपजीवकभावः क
 लतः स्वरूपतश्चप्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुभवसायदेरनुमित्यपजीवकत्वोपिनसर्वप्रत्यक्षप्रमितिस्रया अनुमितयस्तुस
 र्वोः साक्षात्परंपर्यावायासादिप्रत्यक्षोपजीवकाः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः यद्यपिसकमेलेवप्रत्यक्षाप्रलभ्य
 जीवत्पददृष्टजननीसमयनक्तत्वेयतादियरिच्छेदिका अनुमिति ईश्वरप्रत्यक्षतुनफले तथापिदृष्टद्वारकमिह नयात्वमाद
 रणीये इतरस्याविनिगम्यत्वात् सर्वेच अनुमितिकरणंरिद्ध्यापेक्षोत्पत्तिकं अनुमितिभावयतोप्यश्वरज्ञानस्यनत्करणात्

निर्वाहकप्रत्यासत्तिविरेहणात्तत्वात् सर्वेषुनीरिद्रियेनानुमानाधीनजन्म मनः अवर्गायोरजन्मत्वात् दृष्टद्वारात्तत्माद
 रणीये नचोत्पत्तिमर्यादियेदृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते अथोपजीव्यनिरूप्येवोपजीवकनिरूप्यतइतिननियमः क्वचित्ता
 यनिरूप्यपिकारणानिरूपणादितिचतुर्किंचानः नहि संगतिरनेतराभिधानव्याप्या अनंतराभिधानप्रयोजकनिज्ञासाजनक
 ज्ञानविषयोत्पथेः संगतिः जायेतेचकथेकारणेवाज्ञातेकारणात्तत्त्वकार्यत्वात्तत्त्ववाज्ञानात्मिकमस्यकारणकार्यवेतिज्ञासा
 अतस्तयोद्वेपोरपिसंगतित्वं इत्युच्यतेचोपजीवकतायास्तुत्येवपिनक्षतिरितिमेतव्यं लाघवाच्चैवोपमानसंगतिदृश्यति
 बद्धवादीति सुप्रसिद्धतयानिरसनीयात्वविप्रतिपत्तिकत्वेनसुप्रतिपदतयाचानुमानवशुत्पत्तेः प्रथमंनिज्ञासाने
 पमाने अप्रसिद्धतयानिरसनीयबद्धवादिप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुहत्वाच्च औत्सर्गिकीरितिमनुरुध्यवेदंतेनकस्यचि
 त्प्रथमदुरुहेजिज्ञासादयेपिनक्षतिः तथाचात्रावसरसंगत्यापमाननिरूपणमितिभावः यथाचावसरस्यसंगतित्वेनयाव
 क्तमाकरे शब्दात्तस्मस्यग्राहकसप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतादृष्टान्ततोः दृष्टजनकप्रमेयोपपिबोचानुमा
 नमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितोह्युपजीवकत्वमेवसंगतिरित्यपिकेचित् सश्रवतिचेरनिरूपणायोपकार्यकार

शि० म०

२

भावः। अथ तत्पूर्वकमित्यादि सूत्रे तत्पूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्तत्पूर्वेन व्याप्तादिप्रत्यक्षपरामर्शोत्। अत्रापि सहचारप्र
त्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात्। तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणात्तत्पूर्वेन व्याप्ताधीनत्वात्तत्पूर्वमनुमानभिनन्त्वेनोपमाननिरूप
णामपि अनुमाननिरूपणापेक्षामितिसंक्षेपः। तत्रः लक्षणाखरूपप्रामाण्यादि। शब्दिरनुमानेनिरूपणीयः। कारणस्य क्रिया
यामेव भिन्नमूर्तिक तया क्रिया लक्षणापूर्वकं तत्त्वक्षणासाह। आसीत्। अत्र व्याप्तिरिति शिष्टत्वापक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्या
वगादिज्ञानजन्यत्वमर्थः। कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य यदा यतो वच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात्। ज्ञानपरोपसंज्ञेन
च वाधितावाधितसाधारणज्ञानलाभात्तन्मातानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः। तन्नापरामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसमानाधि
करण्यग्रहेमानाभावात्। गौरेवातद्विषयकत्वेनोक्तत्वात्। संबंधसंबंधाग्रहेपिविशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात्। अस्य
लेवतादृशसामानाधिकरण्यप्रसिद्धात्तज्ज्ञानस्यासंभवात्। असत्व्याप्तिनिरोधोत्। अत्रान्तरवाक्यार्थो योग्यत्वनिर्वायेम
हावाक्यार्थज्ञानानुदयात्। विचारोत्तरसंबंधाभावेन अथ दृश्याशयविद्याराजन्यं कामुं कर्मिदमिति शाब्दबुद्धेर्द्वयरा
पिडुरूपपादत्वात्। न च त्रप्रमाणाप्रस्तावात्प्रमेवलक्ष्याः। यदि च सत्त्विगपरामर्शोदपि भ्रान्तानुमितिरुदाहरणमज्ञानप्रदं प्रमा

राम०
२

परमितिवाच्या अद्याप्यायक्षधर्मयोस्तत्तावगाहिनापरामर्शेनजनितानां वस्तुतः साध्यवसक्षवगाहितयाप्रमायामव्याप्तेः लिंगोप
हितेलेनिकाननिर्गमेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात्। ईश्वरज्ञादृशज्ञानजन्यत्वस्यचातिप्रसंजकत्वात्। अतएवव्याप्तिविशिष्टेपक्ष
धर्मेताज्ज्ञानंवेत्यादिकमपास्तं। यदप्यव्याप्तिविशिष्टं चपक्षधर्मश्चेतिदृष्ट्वाप्रयगात्तव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्य
त्वेनभ्यते परार्थयोगेदपिपदार्थतावच्छेदकभेदेनैवप्रमाणाप्रमेयेत्यादिसत्त्वेः सचचद्वंद्वस्यदर्शनात्। पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च
कर्मधार्यात्तभेदाभेदोदासीनवेयदार्थद्वयबोधकत्वेनैवदृष्टस्यभेदात् विशिष्टयस्यधर्मपरतयाव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयो
लोभात्। नचैवमालोकोवद्विद्याप्योधर्मतां सर्वतश्चिज्ञानजन्येः तिव्याप्तिः एकत्रतदुभयावगाहितस्योक्तत्वादितिकेचित्। त
दप्यतत्। एवमपिधर्मोवद्विद्याप्योद्वयपर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येः तिप्रसंगात्एकरूपेणतदुभयावगाहितस्योक्तोक्तोचमीमांसकमत
नुप्रवेशापेतेः मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहितस्यचयसमर्थाव्यापकत्वात्। नचतदुभयविषयकत्वनिर्गतधर्मावच्छिन्नकारणात्
प्रतियोगिककार्यताणालिखमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानेवेप्यर्थात्। व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकयस्यधर्मताज्ञानं तज्
नमितिह्युक्तात्। पद्यप्यत्रापीधनसमानाधिकरणाभावप्रतिपादितानवच्छेदकवद्विज्ञावच्छिन्नसमानाधिकरणधनवानयमि

शि० म०

३

न्यादिपरामर्शजनेऽप्यपिः। अखंडव्याप्तिरप्रसिद्धेः। अमानुमितेर्लक्ष्यत्वेचात्राकाशमात्मनस्त्योदौ सुतरां तथा। तथापि तावत्सदार्था
नां तथाविधपरस्परपक्षे वावगाहितमात्रं विवक्षितम्। न च व्यतिरेकि रायव्याप्तिः। व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्या
प्यारनुगमात्। भवति च धूमसमानाधिमात्रं रसात्तं ताभावाप्रतियोगिवद्भिः समानाधिकरणधूमत्वेव द्रव्यभावव्यापकी। नृताभावप्रति
योगित्वे वा गृहीते नियमतो वद्भिः व्यभिचारधीप्रतिरोधः। तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा। एवमभौततद्देहपि व्यभि
चारग्रहात्। व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा। न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामतेतत्रातिव्या
प्तिः। तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च प्रमादिविरोधित्वेन न तत्त्वमित्युक्तत्वात्। अतएव लिंगवत्तादिक
क्षरणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नाविति वक्षिष्यामिः। तथाविधवाक्यार्थप्रतिसंधानत्वेन तस्य हेतुत्वात्। न चोपनयार्थज्ञा
नजन्यमायार्थज्ञाने तच्छब्देन संकेतितशब्दान्तेरेवावाक्याद्यादि विप्रिष्टापस्थितिद्वारा जनिते शब्दबोधे। ति व्याप्तिः। सुत्पारपि
ष्यते हि महावाक्यार्थज्ञानस्यावांतरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदोदश्रविशेषसूयेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं। तत्रातिरिक्तस्पर्शनं
त्वस्पर्कारणतावच्छेदकेन प्रवेशनिश्चयत्वस्याप्रवेशाच्चान्वयतयापितत्तद्दिशि शब्दे शिष्यज्ञानं प्रति तत्ताद्विशेषज्ञानावच्छेदकप्रकारक

राम०

३

निश्चयतेन हेतुत्वात्। तदशशाब्दबोधप्रत्यक्षेति व्याप्तिः। इदं रक्तेनैवेति संशयैरुक्तं इवानयमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यं। ज्ञा
नोपरमेपिविशिष्टविषयोपधानेनैच्छद्विषयोः कृतेऽप्यसाक्षात्कारतः। विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारदेवविशिष्टस्मरणा
च्चातद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन न नृनद्वेज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यदितः संस्कारानुमित्यनुदयात्संस्काराद्यमतस्पर्श
याज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात्तत्रैव परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः। सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वेन तत्र द्विषयकप्रत्यक्षेन
त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वेन तु यावदेव तत्रादितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्मत्वेन तत्र द्विषयत्वेन कार्य
कारणभावो मेत्रावुल्लेखितं चेन्न निर्मितनीलेतरघटतद्विषयत्वादिना तत्रैव नंतकार्यकारणभावप्रसंगात्तस्मात्तत्त्वात्
न्ययोपपत्तेश्च। अविशिष्टस्मरणोतिव्याप्तिः। न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वेन उपेक्षात्वं न जातिश्चाक्षयत्वादिना जाति संकरप्र
संगात्। आशिकत्वापगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वं। अजिज्ञासितविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्यादनात्। नापि संस्का
राजनकत्वात्तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरपरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसंगात्। संस्कारानुसृत्यैवास्मरणसंभवे स्मृतिजनक
तायां तदप्रवेशाच्च। नाप्यनुभवत्वेन तस्यात्वं। संस्कारस्पर्शफलनाप्यतया सह दनुभूतस्मरणोत्तरमस्मरणप्रसंगात्समानाका

शि० म०

४

रूपफलस्पर्धनाशकतया समूहानंवनदितीनेकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणात्तद्वृत्तः सं
स्कारः परिस्पृश्यनिश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणमभिचारकेराकारणकल्पनानुदयात् इदं न्यमेव वा न्यत्र सामान्यस्य
हेतुतावच्छेदकत्वे वीजं अभिहितवता न्ययटीकायां प्रथमसंज्ञेयविवेचनप्रस्तावे मिश्रेः स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविशेषधर्मा
नामसहभावादितीति चेत्तन्मन्त्रज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात् तेषां क्षान्तजन्मत्वस्य विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् किंचिदप्यपि
शेष्यकार्ये विशेष्यकाच्च परमार्शोऽनुमितिदर्शनात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणाद्येकमपि त
देव। एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथानियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसंगात् समा
नप्रकारत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्टेव कार्यकारणभावः न नक्तस्येता गौरवात्मानाभावाच्च
एवं च विशिष्टवैशिष्ट्येवाधौ कापि नातिप्रसंगशंकापि वद्याः अनुमितौ च द्वादिभ्यमिचारधीविशेषिधीविषयधर्मप्रकारकपक्ष
धर्मज्ञानत्वेन हेतुतामते च नितरं तथैवलक्षणे प्रवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षोऽप्यभावग्रहप्रतिव्याप्यवत्पक्षोऽपि ज्ञानत्वेन हेतु
त्वमिति न क्षतिः। व्याप्यविषयकत्वेन वा ज्ञानं विशेषणीयं एतेन स्मृतिप्रतिसंस्कारद्वाराऽनुभवप्रतिचक्षाक्षान्तरविशेषणविधि

राम०

४

शि.म०

धर्मसमानाधिकरणानामन्याभावप्रतियोगित्वावच्छेदकोवद्वित्वावच्छिन्नावच्छिन्नवद्विधेर्भवान्वद्विमानेत्प्रतीतिरित्यत आह विशेषेति य
एवप्रत्येकंवद्विमदेदाधूमसमानाधिकरणास्तत्सर्वकाधिकरणाह्नित्वावच्छिन्नावद्विमत्सामान्यभेदबुद्धिमुत्पादयेति तत्प्रति
योगित्वावच्छेदकोवद्वित्वावच्छिन्नावद्विर्तिभवस्यार्थः साधनेति वैष्यधिकरणंपतदनधिकरणाह्नित्वंतच्चवेवलान्वयिनः
साधनस्याप्रसिद्धमीतिप्रसंजकंचपृथिवीइत्यत्वादित्यादावतः समानाधिकरणपदोपादानं धर्मादेशपिनवद्भादिसमानाधि
करणाइत्यत्वाद्यनधिकरणह्नित्वमतोयावदिति यद्यपिपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणयदत्तपदत्वाद्यनधिकरणाह्नित्वं
व्यत्यारेस्तदनधिकरणमात्रह्नित्वंचनिखिलघटपटादिरूपादीनांतथापिनादृशधर्मानधिकरणमात्रह्नित्वानवच्छेदकसाध्य
त्वावच्छेदकत्वंतो ध्यानदिपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेकोधर्मोपदनधिकरणमात्रह्नित्वावच्छेदकंरूप
त्वादिकमत्वादिकंमुवद्भादिसमानाधिकरणयोगालकत्वाद्यनधिकरणमात्रह्नित्वावच्छेदकंतदवच्छेदकत्वंचतदनतिरिक्तह
्नित्वं तच्चतच्छून्यधर्माह्नित्वंतो तेनमेयत्वंसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रह्नित्वाद्यनधिकरणगगनादिरहित्वे
पिइत्यतस्तद्व्यसोध्यकमेयत्वादौनातिप्रसंगः । वस्तुतस्तुनादृशधर्मानधिकरणमात्रह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणात्कत्वंतदव
च्छेदकत्ववाच्येतिनसत्ताद्व्यसोभयवानगुणाद्यमत्वावशिष्टसत्तावान्वाजातिमत्वादित्यादौनातिप्रसंगः सत्तायागुणताभा

शमः

विष्णुः

रायेन साध्यतायां समवायेनैवेनै सत्वगुणत्वोदेनातिप्रसंगः न वा संयोगेन वदुर्गो साध्ये समवायेन तद्व्याप्य स्वरूपविशेषा
रेः कालिकसंबन्धेनाधिकरणे कालपरिमाणसंदर्भेः समवायेन रतधिकरणे घटादेः संयोगेन हृत्तावपि वा प्रसंगः संबन्धविशेषे
ण व्याप्यत्वताभावाधिकरणत्वमित्याहुः तच्चिंतं यथाश्रुतं यथासंभवं विकल्पदूषयितेनेत्यादि नन्वप्रतियोगिनिषेदनप्रति
योगितानवच्छेदकावच्छिन्नवस्तुसंज्ञा आह इत्यन्तादिरिति प्रतियोगिविरोधित्वं तदधिकरणावृत्तित्वं व्याप्यत्वं तत्समानाधिकार
तात्पंजाभावाप्रतियोगित्वं अधिकरणेति तस्यासत्त्वभाववन्नसिद्धेदिति भावः संयोगाद्यभावस्य च द्रव्ये तत्प्रतियोगिसामाना
धिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्याधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्यादधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्वाभावाप्रतियोगित्वं गूणे च प्रति
योग्यसमानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणावृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणतिष्ठात्पंजाभावप्रतियो
गित्वं एतानि च न भेदकानि अविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणेन तस्यात्यतिरेक इति भावः ननु
साध्यवान्यस्येति साध्यवृत्तिसंबन्धेनेष्टव्यः स चाधिकरणात्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूरागाधतरमाह
साध्येति साध्यत्वसाधनत्वेऽपि प्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तत्क्रामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्याः तच्चाह वद्विमर्शिते ननु यत्समाना
धिकरणान्येनाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वावच्छिन्नं न भवति तद्वावच्छिन्ने न संसृतसमानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः न च

वचनमात्रज्ञित्वविरेहपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधि-
कारणतायां गुणत्वाभाववचनमात्रज्ञित्वात् प्रमेयत्वादेरिति ननु व्यतिरेकित्वेन
साधनसमानाधिकरणो धर्मो विशेषणीयः वस्तुनस्तु यावत्पदेतादृशस्य कंस्यापि न वैष्यधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्योपा-
न्यायसाधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैष्यधिकरण्यावच्छेदकं यद्यनन्दिनधर्मवतायावन्तादृशवच्छेदकत्वं श्रुत्यधर्मवता
वासमंसमानाधिकरणमिति पर्यवसितमनो दोषान्तरमाह **महानसादाविति** तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद-
यमपि दुष्टमित्यर्थः **एतन्नतदधिकरणाह** तिस्रमत्रैवैष्यधिकरणपरतिपरात्वं समवायितया महानसद्वृत्तित्ववैक्यानालीत्यादि
मतीतेर्वद्वादेरपि तादृशवैष्यधिकरणपाधिकरणत्वात्ता संवेक्षविशेषणो वैष्यधिकरणविवक्षणीयो नोक्तदोषश्चिन्त्येय उपाधिप-
दस्य साध्यसमव्याप्रवचनतया आत्माश्रयप्रत्यगादाह साध्यव्यापकत्वरूप्यादि व्याप्तिनिरूपकत्वं व्यापकत्वं आत्मायाश्रय-
प्रत्यमनश्चाह **तद्वन्ति** इति यत्रोपाधिरव्याप्यहन्निर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यहन्तिरस्वच्छाततत्तद्वन्ति तत्प्रकारकप्र-
माविशेष्यत्वाभावादिरेवास्ति **यद्विचनस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्याद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसंभवस्तदा साध्यसमा-
नाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकी भूतसाधनसमानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकी भूतधर्म-
वत्त्वं तद्व्याप्यो बोध्यः अनवस्थानिरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति सहेति एकदेशकालावच्छेदेनेति पुराणीये तेन न**

शि० म०

व्याप्यरेत्रेभावस्य प्रागभावरेत्रप्रतियोगितायामव्याप्तिश्च न्येत्येति अवसमवायिरिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावव
तिमहानसादोसंयोगादिनाचंद्रादेहेतेर्येनसंबंधेनाभावस्तेनाहतिवृत्त्या इत्येतेनसंबंधेनासंबद्धलोकैताप्येदोषः
अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायातद्वनितेनसंबंधेनप्रतियोगिनो, संबद्धत्वात् परंतुसत्तायाः
समवायेनाभावस्यप्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वतिसमवायेनरेत्रप्रसिद्धेः तादृशसंबद्धाधिकरणाहतिनक्तत्वाभि
धानेचव्यधिकरणासंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धांतलक्षणावश्यमागरीत्यास्वेदशः प्रसिद्धातस्य
निहोरेपीतिध्वेयं **अभावविरहात्मत्वमिति** नचान्योन्याभावप्रतियोगितत्वावच्छेदकपारप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयो
गिप्रतियोगितामात्रलक्ष्येतेतुल्यक्षणे। तंताभावपदेवे यर्थे। सर्वत्रनित्यस्यनित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्यवोपाधित्वसं
भवात्। इतरथातुभेदप्रतियोगितावारणायसंसर्गाभावपरतयातस्यसायंकत्वादितिवाच्यं। विरहपदस्येतज्ज्ञानप्रतिबे
धकज्ञानविषयायंकत्वात्प्रतिवध्रातिहितादात्म्येवप्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिः। प्रतिबंधकत्वेचात्रैकैककाला
वच्छेदेनावर्तमानत्वंअभावपदस्यस्वाभावपरत्वात्तद्वस्तुतस्तुएकसंबंधावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियो
गितायाअनवच्छेदकमपिसंबंधांतराणावच्छिन्नायास्तस्याअवच्छेदकमनोपत्तिसंबंधावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकर

राम०

ताभावप्रतियोगितायाश्च न वच्छेदकं तत्संबंधावच्छिन्नाया रावसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाश्च वच्छेद-
कं न ह्येते। तथा च संसर्गाभावपरमसंताभावपरमनुययिरेव वा। वा। स्वरसत्त्वनाय सचमधिकरणासंबंधेन सर्व-
प्रतियोगिनस्तादृशमसंबंधमानाभावात्। स्वाभावसंबंधितस्वत्वाभावज्ञानविषयत्वस्वत्वालोपोः सर्वत्रसंभवि-
त्वात्। स्वाभावेनादौषध्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशान्नतत्रस्वरूपसंबंधविशेषस्यैव शरणीकरणीयत्वेन तस्यैवावश्यक-
त्वेन तस्यात्वे। चिन्तात्त्रभावत्वप्रतिबंधकत्वयोश्च प्रतियोगिताधरितत्वात्। तथा विधयेव हारचंगोरत्वस्यापि विना प्रति-
योगितं निर्वक्तुमशक्यत्वात्। यत्साध्यस्य समानाधिकरणासाध्यस्यातथा हीन्यदि यत्समानाधिकरणासंताभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितकच्छेदकं। साध्यसमानाधिकरणासंताभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकं यावद्यत्समानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्वत्त्वमित्यर्थेनोक्तदोषरति प्रतियो-
गितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यं तेन साधनसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकमात्रस्यैव यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसंबंधावच्छिन्नसा-
ध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य संबंधांतरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगिता

सि० म०

वेद्येहकलेपिनक्षतिः अभिचारिणितुयत्राधिकारोऽभिचारोविशेषात्ताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावेद्येहकंसाध्य
वत्प्रकारकप्रमाविशेषत्वत्वेविशेषात्ताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवेद्येहकवित्तिनातिप्रसंगः
वस्तुतोहेतुसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगितावेद्येहकंयावद्यदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगिताव
ेद्येहकतदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणं साध्यसमानाधिकरणान्येन्याभावप्रतियोगितानवेद्येहकंयावद्यत्समानाधिकरणान्ये
न्याभावप्रतियोगितानवेद्येहकतत्वेवाव्याप्तिरिति ध्येयं साध्यमिति यावतांतेषामित्यर्थः दूषितं केवलान्वपि न्यास्यासाचय
याक्तलक्षणेपि गौरवं परमतिरिच्यते कार्त्तुं साधनस्य साध्यस्य साध्या अपस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधना अपस्य
साधनसमानाधिकरणस्य वा आद्ये सून साधनसमानाधिकरणं साध्ये कृत्तेन साधनेषु साध्यसमानाधिकरणं नार्थ
प्रथमे गेकेति नानेति वा व्याप्तेऽहेतुहन्ति त्वे पृथिवी पृथिवी त्वयापेकजातेरित्यादाविति व्याप्तिः अतस्त्वेतत्तत्रार्थाभिधान
पूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अतस्त्वेति अतस्त्वेककयत्तिकसाध्यका व्याप्तेरेव विषमव्याप्ते समव्याप्तेपि च संख्यापरिमाणा
दोषकत्र साधने सकलसाध्यसंबंधस्याभावात् भावाच्च शब्दान्दत्तत्वादित्यादौ तृतीये साध्याश्च यावद्वृत्तित्वे चतुर्थे सा
ध्यसमानाधिकरणयावत्समानाधिकरणमर्थः तत्र यथासंभवे एकमात्रवृत्तिसाध्यकेव दूषादौ साध्ये धर्मादाव्यावृत्तिरिति

राम०

व्याप्तिश्चसत्तोदो अर्थपरिष्कारपूर्वकंपंचमंनिरूप्यति नेचेति एकमात्रहजिसाधनेअव्याप्तिश्चतथैवप्रष्टुंनिरूप्यति नापीति
तादृशानां सर्वेषामहानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपिसामानाधिकरणानि न कुत्रापि वद्वे अथयद्वमावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वेन हर्भावलीरसामानाधिकरण्यविवक्षितमिति चेत् इतोपिलघुतया साधन
व्यापकता वच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरिति सिद्धान्तदृष्टेतेरति। अविनेति। साध्यं विना साध्याभाववतियो भावि
हृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विनाभावः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति वा अथेति। संबंधः सामानाधिकरण्यं व्यभिचारि
णिसंबंधस्य केनचित्किंचिदुपावच्छिन्नेन धर्मादेरपि द्वयत्वादिना वद्वि व्यापकत्वात्तद्वे। धादिति न च व्यभिचारग्राह्यसहकृतसु
दोषस्तथा व्यभिचारतद्व्यतिरेक्योरनुपस्थितावपिसामानाधिकरण्यधर्मवज्ञानमात्रादनुमित्यनुपादयस्य सवोत्तुभवमि
हत्वात्तदेतत्तरेतत्रैवचरूपान्तरेण व्यभिचारस्य हेतुता वच्छेदकाग्रहेष्यनुमितेरुत्पादाच्च विवदंते च सामानाधिकर
ण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभि
चारस्य विषयतया अवच्छेदकत्वमुचितं न च व्यभिचारसंशयेः नुमित्यनुदयादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ
गोचराव्यभिचारज्ञानस्य अमत्तनिश्चयदशायां अविरीधितया अमत्तेना निश्चीयमानस्य तस्य तस्य विरोधित्ववाच्य।

भारि साधारणत्वात् धर्मत्वादिमतितादृशवद्वि सामानाधिकरण्यं तद्विधमत्वादिकं वाच्यामिः आद्याभिन्नाद्वितीयात् अभिन्नै
वेति ध्येयं अयं कपि संयोगी एतद् द्वैतत्वादित्यादिसंयुताया सामानाधिकरण्यं तं यत्तु रदं संयोगिद्वयत्वादित्यत्रा व्याप्तिवारणाय
तत्संयोगस्य शाखावच्छेदेन हनेर्द्वैतत्वावच्छेदेन सामान्याभाववत्तौ विरोधाभावात् तत्र वांतीद्विषयापि संयोगस्य सत्वात्
रितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा तद्वैतसंयोगरूपादिना धर्ममिति तन्न द्वैतसंयोगसामान्याभावमानाभावात् न च पौय
दीप्यावच्छेदोपाभाववानुसृत सामान्याभाववानिति व्याप्तेयावत्संयोगाभावत्वमानं यत्र दर्थे पौरननुगमात् एकावच्छेदे
नयावच्छेदोपाभावत्वस्योपाधित्वाच्च एतेन संयोगसामान्याभाववान्यावत्संयोगविशेषाभावत्वादिति परस्ते व्यर्थे विशेषे
षण्णात्वात् अप्रयोजकत्वात् निर्गुणत्वादेरुपाधित्वापाताच्च न च प्रतियोग्युपलब्धे रकतयेव ह द्वैतत्वादेरभावावच्छेदकत्वं
गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसंगान् यथा च धर्मवत्तत्त्वस्य प्रतिदं र्वद्वि सामानाधिकरण्यस्य वा
प्रतिधर्मं भिन्नत्वेपि र्वधर्मत्वान्न सामान्यावच्छेदकतयेव संयोगादिसामान्यस्यावच्छेदकं द्वैतत्वादिकमित्यस्यापि सुवच
त्वाच्चेति संप्रदायविदः नवीनाः पुनरुत्पन्निकालावच्छेदेन घटादीं गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादीं संयोगस्य सामान्याभा
वावच्छेदेन तस्याधर्मवत्त्वपि विरोधो रह्यस्य इह पर्वते निते वेदनाशने न शिखर इति प्रतीतेः संयोगिनद्वयस्याप्यप्यहं नित्या

तद्वैतस्याप्यवतिष्ठेत्तन्मोक्षोपपत्तिस्तस्यात्यंतमसंभावितत्वाच्च। एवंप्रतियोगिमतो रविदेशकालयोः कालदेशभेदावहे
 देनतरभावः तथाचतत्रत्साध्यकाव्याप्तिवारणायतन्नाप्येयंच सर्वेयव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदा
 दितिवदंति। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यंच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना सामानाधिकरण्येन यंगुणकर्मोत्पत्तिविशिष्ट
 सजावजातिमत्वात्। मूलत्वमूर्जत्वोभयवान्मूर्जत्वादित्योदौ नातिप्रसंगः नचोभयत्वमेकविशिष्टा परत्वंविशिष्टं केवलान्द
 न्यदिति तदभावात् मनसि सृजत एव प्रतियोगिअधिकरण इति वाच्यं उभयत्वे हि नैवैशिष्ट्याद नतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्ना
 भावस्तदवच्छिन्नाभावात् नैवैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपरत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्राप्त्यसिद्धत्वात्। नचतत्र
 व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणास्य मूर्जत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्तात्। नात्रोभय
 मिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् अतएव पदेचात्मेताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्र
 तियोगितायाश्चलाभाय। अन्यथा सर्वेऽप्येवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावांतरभिन्नत्वात् तद्वेदस्य च स्वस्वरूपा
 नतिरिक्ततया संप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्पंताभा
 वत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावांतरात्मकस्वरूपभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेः प्रतिसंप्रदायः

अथ यदा गेत्वंत रोगो रित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयः ~~स्य~~ स्य गोऽर्थं सर्वत्र न गवात्पंताभावानधिकरणत्वात् संसर्गभावमनोक्तं
वपियदासं रसदाद्यणुकं यदा दृष्टं तदा जन्म ज्ञानेदुःखं वा यदा तस्या दृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्युणुकं तादे
द्युणुकारिभ्युत्पत्त्यं प्रलयनिष्ठं संप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्याभावत्वमेतेषां एकविशे
षप्रागभावविशेषांतरद्वयं सवत्सपिसमये सामान्यावच्छिन्नद्वयं संप्रागभावयोः संभवश्चित्तेन प्रतियोगिमतरद्वयं
सादेमतेपिकालस्यात्यंताभाववत्तेषां विरोधाभावात् अन्यथा तंताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगात् इयं स्तुविशे
षायेदेकस्य देशभेदावच्छिन्नतया त्वमपरस्परस्वरूपावच्छिन्नमिति देशकालस्यैकाले देशस्याप्यवच्छेदकत्वात् तच्छेदे
च कालेन तदभावस्य प्रतियोगिबधिकरणत्वात् न च संसर्गभावविशेषोः त्वंताभावः संसर्गभावत्वं च संसर्गोपपत्तमप्रती
तिविषयाभावत्वं जन्मना घटकनियमघटितमिति वाच्यं तद्वत्त्वावृत्तित्वं नियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमोत्तरस्यून
त्र प्रवेशेपिनक्षतिरित्याहुः वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गभावो हि न क्षरां अनुपरमेव विवेचयिष्यते संसर्गभा
वत्वप्रवेशे प्रयोजनविरोधः व्याप्तिश्च अथ ज्ञानवानद्वयत्वादिशेषगुणवानमनो न्यद्वयत्वाज्जातिमानभावत्वादिभ्यो
समवायेन ज्ञानादेः साध्यताया अतिव्याप्तिः साध्यमन्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वे कार्यसमवायप्रत्यासत्ति

श्री०म०

B. 972

मिः साध्यवत्वात्तमेव प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणसंबन्धेन ह्यनित्यत्वाभावस्योक्तत्वात्भवति
 चेवमन्योन्याभावेऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेतुधिकरणान्नित्यत्वाच्चानित्यत्वाव्याप्यह्यनित्यसाध्यका
 संग्रहः तद्वद्वतिभिन्नत्वं तु नार्थः श्रव्याप्यह्यनित्यसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् अत्र सामानाधिकरण्यवत्तोनतद
 भाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथेवोपपादिनत्वादित्यस्वरसात्प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणोपपत्तिरिविशेषागंवशपति तच्च हेतुधिकरणो
 बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणी भूतं हेतुधिकरणह्यभावेति पुनरभावात्तन्निवृत्तिः ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
 कस्यचित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकमत्किंचिद्वैच्छिन्नस्य वा नधिकरणत्वमुक्तं आद्ये व्याप्यह्यनित्यसाध्यकाव्या
 सिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्वत्तत्पनरनधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववानुद्भवत्वाभाववान्वा
 सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतोऽयस्य न प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात्तत्त्वत्वादिविशिष्टव्यवस्थाभा
 वात्मकतत्प्रतियोगितो नोधिकरणत्वाच्च। एवाभावाभावात्मकविशिष्टस्यापि इव्यवस्थावत्त्वानतिरेकान्तरतीयेकपिसं
 योगाभाववान् आत्मत्वादिसादावव्याप्तेः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनः तत्प्रतियोगि
 तावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात्तमेव पादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वहेतु

व ३

B. 112

no 8

राम०

॥ अनुमानखण्डादिरामायणः ॥